

Repere jurisprudențiale ale Curții Europene a Drepturilor Omului în reglementarea separației funcțiilor judiciare

Autor: Anică Cezar-Florian, masterand „Științe penale”

Rezumat: Încă de la începuturile studierii dreptului procesual penal ca disciplină juridică autonomă s-a evidențiat necesitatea încredințării sarcinilor specifice desfășurării procesului penal unor autorități distincte, purtătoare a puterii de stat. Un rol important în atingerea acestui deziderat de către legiuitorii naționali l-a avut Curtea Europeană a Drepturilor Omului, prin a cărei jurisprudență a fost consacrat principiul separării funcțiilor judiciare, văzut ca o prelungire a garanțiilor dreptului la un proces echitabil. Așa fiind, această lucrare își propune să prezinte, pe parcursul celor trei secțiuni, viziunea Curții de la Strasbourg asupra implicațiilor separării funcțiilor judiciare și modul în care aceasta a fost preluată de legiuitorul francez, în crearea, spunem noi, a unui quasi-model vest-european de reglementare a principiului în discuție.

Cuvinte-cheie: echitate, imparțialitate funcțională, tirania aparențelor, sistemul atenuat.

Les points saillants de la jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme sur le règlementation de la séparation des fonctions judiciaires

Résumé: Depuis le début de l'étude du droit processuel pénal en tant que discipline juridique autonome, une nécessité impérieuse s'est contournée: celle de confier les tâches spécifiques du procès pénale à des autorités distinctes, bénéficiaires du pouvoir d'Etat. Un rôle important dans la réalisation de ce but par les législateurs nationaux a été joué par la Cour européenne des droits de l'homme dont sa jurisprudence a consacré le principe de séparation des fonctions judiciaires, vu comme une extension des garanties du droit à un procès équitable. Ainsi, cet ouvrage vise à présenter au cours de ses trois sections, l'avis de la Cour de Strasbourg sur les conséquences de la séparation des fonctions judiciaires et la façon originale dont ce principe a été repris par le législateur français en créant un modèle spécifique de règlementation que l'on peut considérer comme propre à l'Europe occidentale.

Mots-clés: équité, l'impartialité fonctionnelle, la tyrannie de l'apparence, le système modéré.

Jurisprudential Guidelines of the European Court of Human Rights in Regulating the Separation of Judicial Functions

Abstract: Since the beginning of studying criminal procedure law as an autonomous legal discipline, an urgent need has bypassed: to assign specific tasks of the criminal trial in separate authorities, beneficiaries of state power. An important role in achieving this goal by national legislators was played by the European Court of Human Rights, which established by its jurisprudence the principle of the separation of judicial functions, seen as an extension of the guarantees of the right to a fair trial. Thus, this essay aims to present in its three sections the opinion of the Strasbourg Court on the consequences of the separation of judicial functions and the original way in which this principle has been taken over by the French legislature by creating a specific model of regulations that can be considered unique to Western Europe.

Key-words: fairness, functional impartiality, the “tyranny of appearances”, the moderate system

Repere jurisprudențiale ale Curții Europene a Drepturilor Omului în reglementarea separației funcțiilor judiciare

I. Separația funcțiilor judiciare – cerință a procesului echitabil

Plecând de la bine-cunoscutul aforism din dreptul anglo-saxon: „Justice must not only be done, it must also be seen to be done”¹, doctrina procesual penală a atras atenția în deosebite rânduri asupra necesității creșterii încrederii într-o justiție imparțială. Fie că ne raportăm la Convenția Europeană a Drepturilor Omului (Convenția)², fie că avem în vedere Principiile de la Bangalore privind conduita judiciară, fie că vorbim de alte instrumente juridice internaționale adoptate în vederea instituirii unui complex de garanții care să asigure echitatea procedurilor judiciare, cel puțin două aspecte sunt relevante în ceea ce privește activitatea organelor judiciare: independența și imparțialitatea. Doar prin asigurarea la cele mai înalte standarde a respectării acestor două garanții se poate vorbi de un proces penal echitabil, care să indice o desfășurare transparentă a actului de înfăptuire a justiției penale.

Deși în reglementarea internă conceptul de separare a funcțiilor judiciare era cunoscut, în mod implicit, din interpretarea unor cazuri de incompatibilitate a organelor judiciare, trebuie recunoscut faptul că doctrina și practica judiciară nu au acordat o atenție sporită acestui principiu al aplicării legii procesual penale. Așa că, pentru o mai bună înțelegere a conceptului, este necesară prezentarea genezei separației funcțiilor judiciare. Întrebările care se pun în legătură cu acest principiu sunt: „Cum a apărut acesta?”, „Care a fost rațiunea instituirii sale?” și „Era necesar un astfel de principiu pentru o mai bună administrare a actului de justiție penală?”. Răspunsurile la aceste întrebări nu pot fi găsite decât în jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului (Curtea sau Curtea de la Strasbourg) și în principiile fundamentale ale procesului penal consacrate pe această cale de către instanța europeană.

Apare în mod evident că acest principiu se subsumează conceptului mai larg al dreptului la un proces echitabil. Însuși conținutul separației funcțiilor judiciare ne îndreptățește la o astfel de afirmație. Astfel, dacă un legiuitor național vizează ca un proces penal să se deruleze prin acțiunea conjugată a mai multor organe judiciare, fiecare având o intervenție procesuală rezumată strict la competențele prevăzute prin lege, este clar că ceea ce urmărește acesta este acordarea unui plus de încredere persoanei supuse unei proceduri judiciare. Această încredere trebuie înțeleasă atât ca o garanție suplimentară de imparțialitate din partea organelor judiciare, cât și ca o garanție de competență profesională a acestora, derivată din posibilitatea de a se specializa³.

Art. 6 par. 1 teza I din Convenție prevede că: „Orice persoană are dreptul la judecarea cauzei sale în mod echitabil, în mod public și în termen rezonabil, de către o instanță independentă și imparțială, instituită prin lege, care va hotărî fie asupra drepturilor și obligațiilor sale cu caracter civil, fie asupra temeiniciei oricărei acuzații în materie penală îndreptate împotriva sa”. După cum se poate observa din textul Convenției, pentru existența unui proces echitabil, și chiar mai bine zis, pentru existența unui proces, este necesară existența și garantarea liberului acces la justiție, privit ca o premisă a dreptului la un proces echitabil. În materie penală, liberul acces la justiție are o accepțiune specifică,

¹ „Nu este suficient ca justiția să fie doar înfăptuită; ea trebuie să fie înfăptuită și în mod transparent” (Lord Chief Justice Hewart).

² Ratificată de România prin Legea nr. 30/1994, publicată în Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 135 din 31 mai 1994.

³ Pentru argumentele de natură tehnică și politică în favoarea reglementării separării funcțiilor judiciare a se vedea J. Pradel, *Procédure pénale*, 16e édition, Éditions Cujas, Paris, 2011, p. 27.

diferită de cea din dreptul civil, „presupunând mai degrabă dreptul de a supune analizei unui judecător orice acuzație de natură penală”⁴. Liberul acces la justiție reprezintă transpunerea la nivel legislativ a principiului exprimat prin adagiul clasic *nulla poena sine iudicio*, întrucât nimeni nu poate suferi o condamnare penală care să nu fie dispusă de către un judecător.

După îndeplinirea acestei premise a procesului echitabil, se poate observa că dreptul la un judecător (sau dreptul la un tribunal) este însoțit de unele garanții care sunt menite să îl concretizeze, să îl facă efectiv. În literatura de specialitate⁵ aceste garanții au fost clasificate în garanții jurisdicționale ale procedurii penale și garanții instituționale. Cele care interesează din perspectiva separației funcțiilor judiciare sunt cele din urmă, acestea fiind identificate în însuși textul art. 6 par. 1 din Convenție. Aceste garanții sunt reprezentate de apartenența judecătorului la un organ judiciar stabilit legal („instanță instituită de lege”), independența și imparțialitatea acestuia. Dintre aceste garanții, imparțialitatea judecătorului este cea care a dat naștere principiului separației funcțiilor judiciare.

În demersul nostru de a identifica geneza separației funcțiilor judiciare am ajuns la conceptul-cheie de care este legat acest principiu fundamental. Deși, atât doctrina, cât și practica judiciară, sunt unanime în a aprecia imparțialitatea ca reprezentând absența oricărei prejudecăți sau idei prestabilite cu privire la soluția ce urmează a se pronunța într-o cauză, Curtea de la Strasbourg a subliniat necesitatea unei nuanțări a acestui concept. Astfel, în hotărârea din 1 octombrie 1982, pronunțată în cauza *Piersack contra Belgiei*⁶, Curtea a arătat că pentru o apreciere corectă a imparțialității este imperios necesar ca aceasta să fie analizată, atât sub aspect subiectiv, cât și sub aspect obiectiv. În ceea ce privește demersul subiectiv, trebuie să se determine dacă convingerile personale ale unui judecător pot influența soluționarea unei anumite cauze, altfel spus „trebuie să se determine ce gândește un anumit judecător într-o anumită împrejurare”⁷. După cum se poate observa, tocmai în acest test subiectiv al imparțialității se regăsește și accepțiunea unanimă a doctrinei și practicii judiciare asupra conceptului de imparțialitate. În plus, Curtea propune și un demers obiectiv al conceptului, în urma căruia trebuie să se stabilească dacă un judecător oferă garanții suficiente pentru a exclude orice îndoială legitimă în privința sa. Unii autori⁸ analizează aceste criterii de apreciere a imparțialității sub denumirea de „imparțialitate personală”, ce se referă la opinia pe care judecătorul și-a format-o în legătură cu o anumită cauză, adică la antepronunțarea acestuia, și „imparțialitate funcțională”⁹ care se apreciază, independent de opiniile judecătorului, numai prin raportare la exercitarea funcțiilor sale. Dat fiind faptul că această din urmă imparțialitate este cauzată, în principiu, de defectuoșitatea organizării sistemului judiciar, ea se manifestă de regulă în două ipoteze: a.) încălcarea principiului separației funcțiilor judiciare; b.) participarea succesivă a aceluiași magistrat în exercitarea aceleiași funcții în aceeași cauză (spre exemplu, participarea judecătorului de fond la judecata în căile de atac cu privire la aceeași cauză).

Așadar, sistematizând cele prezentate mai sus, se poate susține că separația funcțiilor judiciare a apărut ca o necesitate de a spori garanțiile procesului echitabil prin consolidarea unor principii care să protejeze imparțialitatea funcțională a organelor judiciare. Legătura dintre cele două principii este de neconstatat, această afirmație având și un temei de natură tehnică: astfel, ori de câte ori Curtea va considera că a fost nerespectat principiul separării funcțiilor judiciare, ea va constata prin

⁴ A se vedea R. Chiriță, *Dreptul la un proces echitabil*, Ed. Universul Juridic, București, 2008, p. 266.

⁵ A se vedea Gh. Mateuț, *Tratat de procedură penală. Partea generală*, vol. I, Ed. C. H. Beck, București, 2007, p. 256.

⁶ A se vedea <http://hudoc.echr.coe.int/> (baza de date oficială a hotărârilor Curții Europene a Drepturilor Omului). Toate hotărârile menționate în cursul acestei lucrări au fost consultate prin intermediul acestei baze de date.

⁷ A se vedea V. Berger, *Jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului*, ediția a 3-a (în limba română), Ed. IRDO, 2001, p. 196.

⁸ A se vedea R. Chiriță, *op. cit.*, p. 52.

⁹ *Ibidem*. Autorul arată că „se pune problema unei parțialități funcționale, atunci când riscul de prejudecată provine din organizarea defectuoasă a sistemului judiciar, punând un magistrat în situația de a fi suspectat în mod legitim, de către terți, că ar putea avea o opinie prestabilă asupra soluției litigiului”.

hotărârea pe care o va pronunța violarea art. 6 par. 1 din Convenție (dreptul la un proces echitabil). Această legătură este foarte bine subliniată și în motivarea opiniei separate a judecătorului F. Matscher din cauza Huber contra Elveției: „În general, Convenția nu impune o separare a funcțiilor judiciare, deși, în interesul bunei administrări a justiției (și a asigurării echității procedurilor – s.n.), este de dorit, deoarece le oferă justițiabililor un maximum de garanții”.

II. „Tirania aparențelor” sau atenuarea principiului?

După ce am identificat geneza separării funcțiilor judiciare, următorul pas important în analiza noastră este acela de a cunoaște poziția Curții Europene în ceea ce privește principiul: încălcarea acestuia reprezintă sau nu o violare a dreptului la un proces echitabil prin prisma art. 6 par. 1 din Convenție? Doar prin analizarea jurisprudenței Curții de la Strasbourg putem desprinde reperele tratate de aceasta în privința reglementării funcțiilor judiciare.

Așa cum aminteam anterior, prima cauză în care s-a pus problema analizei bipartite a conceptului de imparțialitate a fost cauza Piersack contra Belgiei. În motivarea hotărârii din 1 octombrie 1982, Curtea arată că, în ceea ce privește imparțialitatea funcțională, este necesar să se stabilească dacă judecătorul oferă suficiente garanții pentru a exclude în persoana sa orice bănuială legitimă. Curtea proclamă că, în principiu, simplul fapt că un judecător a figurat odată printre membrii parchetului nu constituie un motiv pentru a exista îndoieli asupra imparțialității sale. Dar, aceasta face o nuanțare, considerând oportună aplicarea în cazul de față a unor considerații cu caracter organic. Concluzia Curții este în sensul că, dacă, după ce a ocupat o funcție în parchet, de natură să îl conducă în situația de a se ocupa de un anumit dosar (spre exemplu, dacă era conducătorul/vice-conducătorul parchetului), un judecător este sesizat în aceeași cauză ca magistrat în cadrul curții, justițiabilii sunt în drept să se teamă că el nu oferă suficiente garanții de imparțialitate. Pentru aceste motive, Curtea a constatat că a fost încălcat art. 6 par. 1 din Convenție.

Interesant în legătură cu această speță este poziția Curții de Casație din Belgia cu privire la pretinsa încălcare a dreptului la un proces echitabil. Aceasta propune un criteriu funcțional pentru a determina dacă un magistrat îndeplinește exigențele de imparțialitate obiectivă, și anume „existența unei intervenții anterioare în exercitarea sau cu ocazia exercitării funcțiilor de magistrat al ministerului public”¹⁰. Respingând însă această propunere a Curții Supreme belgiene, motivând că aceasta nu corespunde în totalitate exigențelor art. 6 par. 1, Curtea Europeană face o aplicare strictă și riguroasă a criteriului obiectiv în aprecierea imparțialității. Această „manieră de abordare exclusiv fondată pe riscul parțialității în privința <<aparenței>> riscă să antreneze grave consecințe în funcționarea tribunalelor naționale și să conducă la așa-numita <<tiranie a aparenței>>”¹¹.

Prin această abordare inițială a Curții, se urmărește crearea unui separatism excesiv între funcțiile judiciare cunoscute de majoritatea sistemelor de drept: a funcției de urmărire de cea de judecată, a funcției de instrucție de cea de judecată, a funcției de instrucție de cea de urmărire și invers. Desigur, această concepție este susceptibilă de critici. Astfel, în ceea ce privește această abordare care dă expresie noțiunii de aparență de imparțialitate, a spune că simpla poziție de fost conducător a parchetului a unui magistrat este de natură să îl împiedice a exercita funcția de magistrat al curții în ceea ce privește toate cauzele instrumentate de membrii parchetului la a cărui conducere s-a aflat (desigur, strict pe perioada exercitării funcției de conducere), chiar dacă nu a efectuat personal acte

¹⁰ A se vedea V. Berger, op. cit., p. 197.

¹¹ A se vedea P. Martens, în „Revue trimestrielle des droits de l’homme”, 1996, p. 640, apud Gh. Mateuț, Necesitatea recunoașterii separației funcțiilor judiciare ca principiu director al procedurilor penale, în lumina Convenției europene și a recentelor modificări ale Codului de procedură penală, Dreptul nr. 9/2004, p. 193.

procesuale în cauzele respective, nu poate conduce decât la o strictețe exagerată în ceea ce privește principiul separației funcțiilor judiciare. Mai mult decât atât, nici măcar nu poate fi vorba de un cumul de funcții judiciare, acest concept presupunând cumularea a două funcții judiciare distincte în persoana aceluiași magistrat, cu privire la aceeași cauză (deci, se impune efectuarea de către acesta a unor acte procesuale în mod personal).

Această concepție a Curții a fost adoptată în mai multe decizii ale acesteia. Astfel, în hotărârea din 26 octombrie 1984, pronunțată în cauza De Cubber contra Belgiei, s-a constatat violarea art. 6 par. 1 din Convenție, prin cumularea de către același magistrat-judecător a funcției de judecător de instrucție și, ulterior, a celei de judecată, acesta făcând parte și din compunerea completului de judecată ce a soluționat cauza pe fond. Ceea ce aduce nou această hotărâre este modul diferit de apreciere a imparțialității funcționale. Astfel, Curtea face o interpretare a articolelor relevante din Codul de procedură penală belgian pentru a stabili dacă, prin natura și întinderea atribuțiilor pe care le exercită judecătorul de instrucție, acesta ar trebui să devină incompatibil cu exercitarea ulterioară a funcției de judecată. Prin prisma atribuțiilor pe care le exercită judecătorul de instrucție, prezența acestuia și în cadrul completului de judecată în fond, ar putea să nască concepția acuzatului că acest judecător are o opinie prestabilită și că aceasta ar putea să cântărească greu în luarea deciziei finale. De asemenea, posibilitatea ca instanța de fond, întocmai ca și cea de apel, să controleze legalitatea măsurilor luate sau dispuse de către judecătorul de instrucție, este de natură să îl alarmeze pe acuzat în legătură cu implicarea activă a magistratului în procesul de revizuire a propriilor hotărâri. Fără a pune la îndoială imparțialitatea magistratului care a efectuat instrucția în cauză, Curtea recunoaște că prin exercițiul succesiv al mai multor funcții judiciare organul judiciar în cauză nu oferă suficiente garanții pentru a exclude în persoana sa orice bănuială legitimă, astfel că temerile reclamantului sunt perfect justificate; o dată în plus, Curtea face apel către necesitatea interpretării într-un mod restrictiv a art. 6 par. 1 din Convenție.

Într-o altă speță, prin hotărârea din 23 octombrie 1990, pronunțată în cauza Huber contra Elveției, Curtea reține că prevederile Convenției nu exclud posibilitatea ca magistratul care are competența de a se pronunța asupra detenției provizorii a persoanei să exercite și alte funcții, însă imparțialitatea sa obiectivă poate fi pusă la îndoială dacă el poate interveni ulterior în procedura penală, în calitate de parte titulară a urmăririi penale. Astfel, Curtea reține că exercitarea de către același magistrat, în aceeași cauză, atât a funcției de instrucție, cât și a celei de urmărire, conduce la un cumul de funcții judiciare care înlătură garanțiile necesare pentru a exclude în persoana sa orice bănuială legitimă. Se constată însă violarea art. 5 par. 3 din Convenție, întrucât s-a considerat că, prin cumularea celor două funcții în persoana magistratului-procuror, s-a produs o încălcare a dreptului oricărei persoane reținute sau arestate de a fi adusă în fața unui judecător. Chiar dacă această hotărâre nu a fost pronunțată în materia dreptului la un proces echitabil, ea este importantă din perspectiva problematicii analizate în această lucrare, pe motiv că indică una dintre concepțiile Curții în analiza cumulării funcțiilor judiciare, ca fapt ce duce în mod invariabil la încălcarea principiului separației.

Însă, odată cu trecerea timpului, Curtea de la Strasbourg a adoptat o altă percepție asupra analizei cumulului de funcții judiciare. Realizând faptul că o interpretare restrictivă a art. 6 par. 1 din Convenție, în sensul că orice „aparență” asupra imparțialității magistratului ar constitui o violare a prevederilor acestuia (nefiind permis niciun caz de cumularea funcțiilor judiciare), ar putea duce la blocarea funcționării jurisdicțiilor naționale, Curtea a renunțat la analiza atât de riguroasă a imparțialității funcționale. Astfel, aceasta s-a îndreptat către o analiză suplă, atenuată a separației funcțiilor judiciare, combinând criteriul obiectiv de apreciere a imparțialității cu unele elemente subiective. În această nouă abordare, simplul fapt că un judecător a luat deja decizii înaintea procesului nu mai este suficient, prin el însuși, să justifice temerile justițiabilului în privința imparțialității magistratului.

Chiar și în hotărârile pronunțate pe baza acestei noi abordări a problemei de către Curte, se reiterează faptul că în analiza imparțialității funcționale este necesar să se stabilească dacă judecătorul oferă suficiente garanții pentru a exclude în persoana sa orice bănuială legitimă (a se vedea hotărârea din 9 iunie 1998, pronunțată în cauza *Incal* contra Turciei). Așadar, aprecierea imparțialității judecătorului din această perspectivă se raportează la exercițiul succesiv de funcții judiciare diferite¹². Din acest punct de vedere, prezintă importanță analiza respectării principiului separației funcțiilor judiciare, ce constituie „un element obiectiv prin care se poate stabili lipsa de imparțialitate funcțională, dar care în sine nu conduce la constatarea încălcării art. 6 par. 1 din Convenție, decât dacă este însoțit de o atitudine subiectivă parțială a tribunalului”¹³. Astfel, în hotărârea din 24 mai 1989, pronunțată în cauza *Hauschildt* contra Danemarcei, Curtea a arătat că „simplul fapt că un judecător de primă instanță sau de apel, într-un sistem de procedură penală ca cel danez, a luat deja decizii înainte de proces, îndeosebi referitor la detenția provizorie, nu poate trece ca justificare în sine a temerilor privind imparțialitatea sa”¹⁴. Totuși, anumite împrejurări pot să autorizeze, în speță o concluzie diferită. Având în vedere că legea daneză asupra administrării justiției dispune că, înainte de luarea deciziei de menținere în detenție preventivă, un judecător trebuie să se asigure de existența „bănuielii deosebit de consolidate” că persoana în cauză a comis infracțiunile de care este acuzată (adică trebuie să aibă convingerea unei vinovății „foarte clare”), Curtea a apreciat că „imparțialitatea jurisdicțiilor competente putea să pară un subiect de îndoială și temerile petiționarului în această privință pot fi considerate ca justificate în mod obiectiv, astfel încât a admis cererea și a constatat încălcarea art. 6 par. 1 din Convenție”¹⁵. Această hotărâre a fost însă criticată chiar de unii membri ai Curții în fața cărora a avut loc procesul. În motivarea opiniei separate la această hotărâre, judecătorii *Matscher* și *Gölcüklü* își exprimă acordul față de schimbarea de optică a Curții în privința analizei cumulului funcțiilor judiciare, dar critică decizia majorității judecătorilor de a constata încălcarea Convenției în acest caz particular. Se arată că într-un sistem juridic care nu cunoaște instituția judecătorului de instrucție, judecătorului de fond ar trebui să îi fie recunoscute atribuții în ceea ce privește toate măsurile de instrucție care necesită intervenția unui judecător. De asemenea, el este persoana care cunoaște cel mai bine cauza, astfel că va avea cea mai bună poziție pentru a aprecia asupra oportunității sau necesității măsurilor de instrucție, chiar dacă aceasta ar implica o intervenție mai aproape de fondul cauzei, fără a-l face incompatibil să judece pe fond. Asupra acestei motivări vom reveni atunci când ne vom exprima opinia asupra sistemului atenuat al separării funcțiilor judiciare.

Se poate observa, așadar, că principiul separației funcțiilor nu este absolutizat, Curtea admitând că un cumul de funcții judiciare (în speță, cea de instrucție și cea de judecată) nu reprezintă un caz de înlăturare a imparțialității instanței, decât în măsura în care este însoțit și de alte elemente care ar putea justifica în mod obiectiv temerile acuzatului.

Prin hotărârea din 21 februarie 1993, pronunțată în cauza *Padovani* contra Italiei¹⁶, Curtea arată că temerea petiționarului provocată de măsurile luate de judecătorul de fond înainte de procedura de judecată (în special asupra emiterii mandatului de arestare) nu ar putea trece drept obiectiv justificată. În mod asemănător, în hotărârea din 24 august 1993, pronunțată în cauza *Nortier* contra Olandei, Curtea amintește că temerile subiective ale suspectului nu constituie elementul determinat în aprecierea imparțialității judecătorului (a se vedea și hotărârile pronunțate în cauza *Saraiva de Carvalho* contra Portugaliei – din 22 aprilie 1994 sau cauza *Castillo Algar* contra Spaniei – din 28 octombrie 1998). Curtea încearcă să determine înainte de toate dacă aceste temeri pot trece drept

¹² A se vedea Gh. Mateuț, loc. cit., p. 189.

¹³ A se vedea M. Udrou, Ov. Predescu, *Protecția europeană a drepturilor omului și procesul penal român*. Tratat, Ed. C. H. Beck, București, 2008, p. 577.

¹⁴ A se vedea V. Berger, op. cit., p. 200.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Idem*, p. 202.

obiectiv justificate. Așa fiind, faptul că judecătorul de fond a luat decizii chiar înaintea procesului, îndeosebi asupra detenției provizorii, „nu ar putea să justifice prin el însuși temerile privind imparțialitatea sa: ceea ce contează este efectul și natura măsurilor dispuse în cauză”¹⁷. Chestiunile care trebuiau tranșate de către judecător în cazul soluționării măsurilor preventive nu coincideau cu cele pe care el a trebuit să le trateze cu ocazia pronunțării asupra fondului. Așadar, Curtea face o diferențiere în ceea ce privește aprecierea probelor și stabilirea vinovăției, pe de o parte, în cazul dispunerii de către judecător a măsurilor preventive și, pe de altă parte, în cazul soluționării cauzei pe fond, arătând că între cele două operațiuni nu se poate stabili o asemănare. Astfel, cumulul funcției de instrucție cu cea de judecată nu reprezintă un pericol evident pentru acuzat, a cărui suspiciune rezonabilă privind imparțialitatea judecătorului trebuie dovedită prin elemente obiective.

Mergând pe același raționament, în hotărârea din 20 decembrie 2005, pronunțată în cauza *Jasinski contra Poloniei*, Curtea atenuază principiul separației funcțiilor judiciare stabilind că simplul fapt că un complet de judecată, care judecă în fond sau în apel, este format din judecători care anterior au luat parte la instrucție (s-au pronunțat asupra măsurii arestării preventive) nu constituie în sine o violare a art. 6 par. 1 din Convenție cu privire la imparțialitatea instanței. În motivare se arată că judecătorul, cu ocazia pronunțării asupra măsurii preventive, face o analiză sumară a probelor de la dosar în scopul de a stabili dacă la o primă vedere există temeiuri care să justifice suspiciunea comiterii infracțiunii de către cel acuzat. În schimb, în cazul pronunțării unei hotărâri de condamnare, instanța trebuie să aprecieze dacă probele administrate în cauză sunt suficiente pentru a se stabili vinovăția acuzatului. Or, nu se poate pune semnul egalității între suspiciunea comiterii infracțiunii și stabilirea formală a vinovăției.

Făcând aplicarea principiului atenuat al separației funcțiilor judiciare, Curtea, în hotărârea din 15 decembrie 2005, pronunțată în cauza *Kyprianou contra Ciprului*, a constatat, în antiteză față de deciziile menționate anterior, că art. 6 par. 1 din Convenție a fost încălcat. Se reține astfel că, aceeași judecători au constatat săvârșirea infracțiunii de audiență, au luat apoi decizia de a-l urmări juridic pe reclamant, au judecat problemele conduitei sale, i-au stabilit vinovăția și, în cele din urmă i-au impus sancțiunea (o perioadă de închisoare). Se arată că în această situație, confuzia rolurilor dintre acuzator, procuror și judecător ar putea sugera în mod evident temeri justificate obiectiv cu privire la conformitatea acțiunii cu principiul tradițional că nimeni nu poate fi judecător în propriul interes și, în consecință, cu privire la imparțialitatea tribunalului.

Ceea ce putem afirma după această consultare a jurisprudenței instanței de contencios european este că analiza obiectivă a imparțialității are în vedere sistemul judiciar din care face parte judecătorul, fiind vorba despre o organizare judiciară care i-ar permite organului judiciar să-și cenzureze propriile hotărâri, făcându-și astfel apariția recursul la aparența de imparțialitate¹⁸.

Considerăm că nici această a doua concepție a Curții nu este la adăpost de orice critică. Astfel, cumulul funcțiilor judiciare poate sau nu să reprezinte un caz de antepronunțare. Spre exemplu, dacă același magistrat, în aceeași cauză, cumulează funcția de urmărire penală cu cea de judecată, atunci în mod clar vorbim de o antepronunțare, care fără niciun dubiu reprezintă o atingere adusă imparțialității judecătorului. Această concluzie se desprinde din faptul că, în majoritatea sistemelor de drept europene, atât urmărirea penală, cât și judecata, reprezintă cele două faze esențiale ale unui proces penal, la finele cărora pot fi pronunțate soluții asupra acțiunii penale, soluții care să privească însuși fondul cauzei. Așa fiind, dacă un procuror decide că există suficiente temeiuri pentru a dispune trimiterea în judecată, este evident că acesta devine incompatibil să exercite în aceeași cauză și funcția de judecată, el având o opinie prestabilită asupra soluției ce urmează a se pronunța în cauză. În schimb, dacă același magistrat cumulează funcția de instrucție cu cea de judecată (chiar dacă nu este vorba

¹⁷ Idem, p. 204.

¹⁸ A se vedea M. Damaschin, *Dreptul la un proces echitabil în materie penală*, Ed. Universul Juridic, București, 2009, p. 115.

despre un caz de antepunutare, întrucât „activitatea de soluționare a măsurilor preventive nu reprezintă, per se, o activitate de judecată, neprivind fondul cauzei și având loc înainte de stabilirea definitivă a vinovăției acuzatului”¹⁹), totuși ea implică o evaluare anticipată asupra circumstanțelor cauzei, permițând astfel magistratului să își formeze o convingere asupra modului de soluționare a cauzei pe fond, ceea ce, din nou, reprezintă o încălcare a dreptului la un tribunal imparțial (contrar opiniei separate formulate de judecătorii Matscher și Gölcüklü în cauza Hauschildt contra Danemarcei).

Date fiind aceste expuneri, considerăm că cea mai bună metodă de a aprecia imparțialitatea judecătorului, este aceea a supunerii cauzei testului obiectiv, astfel cum a fost creat și aplicat de Curte în jurisprudența sa, dar cu luarea în considerare a criteriului funcțional propus de Curtea de Casație belgiană în cauza Piersack contra Belgiei: existența unei intervenții personale anterioare a magistratului în cauză.

III. Transpunerea jurisprudenței C.E.D.O. în materie prin practica legiuitorului francez. Model de inspirație pentru statele membre

Date fiind cele două abordări ale principiului separației funcțiilor judiciare de către Curtea de la Strasbourg, se poate pune problema modului în care legiuitorii naționali au înțeles (sau vor înțelege) să înglobeze aceste soluții jurisprudențiale la nivelul dreptului intern. Trebuie menționat încă din acest moment că, așa cum în mod constant a apreciat instanța europeană, statele membre ale Consiliului Europei nu au o obligație pozitivă în ceea ce privește reglementarea separării funcțiilor judiciare. În acest sens, recomandăm a fi analizate, spre exemplu, motivarea opiniei separate la hotărârea din cauza Huber contra Elveției (unde se precizează că prevederile Convenției nu impun o separare a funcțiilor judiciare) sau a opiniei separate la hotărârea din cauza Hauschildt contra Danemarcei (unde se arată că prevederile Convenției nu solicită legislațiilor naționale reglementarea unui judecător de instrucție, deci, implicit, nu solicită o separare a funcțiilor judiciare care să fie încredințate unor organe judiciare distincte). Această precizare are o deosebită importanță practică întrucât, nefiind obligate să reglementeze acest principiu, statele membre nu ar putea fi sancționate de către Curte pentru nerespectarea dreptului la un proces echitabil, pentru simplul fapt că nu au implementat la nivelul legislației naționale separarea funcțiilor judiciare. În schimb, dacă statele ar fi avut o obligație pozitivă în acest sens, acestea ar fi putut fi reclamate în fața instanței de contencios european de către orice persoană supusă unei proceduri judiciare naționale, pentru nerespectarea dreptului la un proces echitabil (tocmai prin nerecunoașterea unor organe judiciare distincte, prin a căror activitate conjugată să se înfăptuiască justiția penală).

În mod evident, legiuitorii naționali își vor exprima opțiunea fie în sensul consacării teoriei tiraniei aparențelor, fie în sensul preluării teoriei atenuate a separației funcțiilor judiciare. În cazul adoptării primei teorii vom avea de a face cu un sistem separatist (specific dreptului procesual penal francez sau italian), pe când în cazul aderării la cea de-a doua teorie vom avea de a face cu un sistem atenuat, nuanțat (specific dreptului procesual penal român sau elvețian). Principala diferență între cele două sisteme este reprezentată de natura consecințelor principiului separației funcțiilor judiciare. Astfel, consecințele sistemului separatist sunt „preponderent organice, în sensul că organe judiciare diferite exercită funcțiile judiciare”²⁰, pe când consecințele sistemului atenuat sunt de natură

¹⁹ A se vedea A. Zărafiu, *Procedură penală*, Ed. C.H. Beck, București, 2013, p. 28.

²⁰ A se vedea A. Zărafiu, *Despre separarea funcțiilor judiciare. Consecințe. Impedimente. Remedii*, în *Analele Universității București*, Supliment 2014, p. 227.

procesuală, în sensul că, de regulă, încălcarea principiului este sancționată prin intermediul unor mijloace procesuale penale (de regulă, prin prisma instituției incompatibilităților).

Pentru a ilustra modul de transpunere a teoriei tiraniei aparențelor ne vom opri asupra reglementării principiului în dreptul francez. În doctrina franceză²¹ se arată că, exceptând faza punerii în executare a hotărârilor penale, justiția represivă îndeplinește trei funcții, fiecare dintre acestea fiind încredințată unor organe judiciare distincte. Mai întâi avem urmărirea penală (la poursuite) care constă în punerea în mișcare și exercitarea acțiunii penale, urmată mai apoi de instrucție (l'instruction), funcție ce comportă două elemente esențiale: strângerea probelor și identificarea autorului, precum și aprecierea acuzațiilor formulate pentru a decide dacă se impune sau nu trimiterea în judecată; în cele din urmă avem funcția de judecată (le jugement), care se materializează prin decizia pronunțată asupra fondului. În ceea ce privește organele judiciare competente să exercite aceste funcții, ele sunt identificate în mod separat de Codul de procedură penală francez (C. proc. pen. fr.), astfel: urmărirea se exercită de către Ministerul Public sau de către parchete (art. 31 C. proc. pen. fr.: Ministère public ou parquet), instrucția se exercită de către judecătorul de instrucție (art. 49 C. proc. pen. fr.: jurisdictions d'instruction), iar judecata de către jurisdicțiile de judecată (jurisdictions de jugement).

Codul de procedură penală francez operează cu o triplă dimensiune a separației funcțiilor judiciare. Astfel, mai întâi se reglementează separarea instrucției de urmărire, prin prisma independenței ce există între judecătorul de instrucție și procurorul parchetului. Dar, trebuie menționat că, în decursul timpului acest judecător și-a pierdut din apreciere, legiuitorul francez actual fiind înclinat mai degrabă către instituirea unui judecător care să activeze în ceea ce privește detenția preventivă și drepturile persoanei în faze de urmărire. Drept urmare, prin Legea din 15 iunie 2000, în art. 137-1 C. proc. pen. fr. a fost reglementat așa-numitul juge des libertés et de la détention.

A doua dimensiune a principiului în discuție privește separarea dintre instrucție și judecată. Aceasta este consacrată prin prevederea unui caz de incompatibilitate, întocmai ca și în sistemul vechii legi procesuale penale din România. Astfel, art. 49 alin. 2 C. proc. pen. fr. prevede că judecătorul de instrucție nu poate, sub sancțiunea nulității, să participe la judecata în fond a cauzelor penale de care a luat cunoștință în calitate de judecător de instrucție. O excepție există totuși²², prin intermediul căreia se atenuază acest principiu, fiind permis un cumul de funcții judiciare. Ea este prevăzută de art. 8 alin. 10 din Ordonanța din 2 februarie 1945 cu privire la delictența juvenilă și permite ca judecătorul pentru minori, după finalizarea instrucției, să judece el însuși fondul cauzei, în cameră de consiliu. Dar, Curtea Constituțională a Franței (Conseil constitutionnel)²³ a operat o distincție interesantă în legătură cu această derogare de la separarea funcțiilor judiciare. Astfel, principiul imparțialității, care reclamă necesitatea separării funcțiilor, nu poate fi opus aceluia magistrat care, după ce a efectuat instrucția, pronunță măsuri de siguranță sau educative față de minor, ci poate fi opus pronunțării unei pedepse de către acest magistrat.

În fine, ultimul aspect al separației funcțiilor judiciare conform C. proc. pen. fr. impune separarea urmăririi de judecată. Aceasta este prevăzută în chiar articolul preliminar al C. proc. pen. fr., introdus prin Legea din 15 iunie 2000, unde se stabilește cu caracter imperativ că procedura penală trebuie să garanteze separația autorităților însărcinate cu punerea în mișcare a acțiunii penale de autoritățile de judecată. Această regulă a fost ridicată de Curtea de Casație²⁴ la rangul de principiu general valabil, arătându-se că în această situație „ne aflăm în fața unei incompatibilități ce rezultă din natura funcțiilor și din principiul preeminenței justiției, care nu permit ca un magistrat să fie în aceeași cauză și judecător și parte”. Pe de altă parte, organele de judecată nu pot efectua urmărirea, și de această dată cu o singură excepție, prevăzută însă de C. proc. pen. fr., și anume în cazul infracțiunilor

²¹ A se vedea J. Pradel, op. cit., p.32.

²² Idem, p. 37.

²³ A se vedea Cons. Const., 8 juillet 2011, dèc. n° 2011-147 QPC, apud J. Pradel, op. cit., p. 38.

²⁴ A se vedea Crim., 17 février 1912, D., 1913.I.379, apud J. Pradel, op. cit., p. 39.

de audiență (art. 675 – 678), unde judecătorul care constată infracțiunea poate proceda la efectuarea urmăririi.

În urma acestei scurte analize a sistemul francez putem observa mult mai clar de ce afirmam anterior că acest sistem are, în ceea ce privește separația funcțiilor, o concepție separatistă. Pe lângă grija deosebită a legiuitorului francez de a reglementa distinct separația funcțiilor judicare, analizând funcțiile două câte două, se remarcă și numărul redus, aproape inexistent, al cazurilor în care se permite cumulul funcțiilor judiciare în persoana aceluiași organ judiciar (unul dintre cazuri fiind totuși justificat de un principiu fundamental al oricărui sistem de drept, și anume cel al interesului superior al minorului). Modul de organizare judiciară a sistemului de drept penal francez ne îndreptățește să susținem că legiuitorul francez a fost fidel teoriei tiraniei aparențelor, consacrată în viziunea incipientă a Curții Europene asupra separației funcțiilor judiciare. Astfel, prin reglementarea unor organe judiciare distincte, fără a se prevedea posibilitatea cumulului de funcții judiciare, legiuitorul francez a ales să acorde un maximum de garanții justițiabililor, atât prin evitarea situațiilor controversate în care s-ar fi putut pune problema unui cumul de funcții (care să conducă, eventual, la încălcarea dreptului la un proces echitabil), cât și prin supraspecializarea organelor judiciare, fapt ce poate determina creșterea încrederii în competența profesională a organelor judiciare.

Raportându-ne la legislația noastră națională, nu putem să nu observăm, că, o dată în plus, legiuitorul nu a fost consecvent în demersurile sale. Nu putem totuși să ignorăm faptul că preluarea în noua legislație procesual penală a sistemului atenuat de interpretare a separației funcțiilor judiciare, nu a reprezentat neapărat o măsură de politică penală a statului român. Legiuitorul a fost nevoit să adopte o soluție de compromis, dată fiind lipsa de resurse umane din aparatul judiciar. Nu neapărat reglementarea unor cazuri de cumul de funcții judiciare este problema identificată în noua legislație, întrucât, așa cum am mai spus, legiuitorii naționali sunt liberi să aleagă între cele două teorii consacrate de Curtea Europeană. Ci, însuși conținutul cazurilor de cumul a funcțiilor este cel care ridică probleme. Spre exemplu, s-a prevăzut expres prin dispozițiile art. 3 alin. (3) și ale art. 346 alin. (7) Noul Cod de procedură penală²⁵ (N.C.proc.pen.) cumulul funcției de verificare a legalității trimiterii ori netrimiterii în judecată cu funcția de judecată, în aceeași cauză penală. Acest cumul de funcții judiciare are totuși o justificare: în exercitarea atribuțiilor sale, judecătorul de cameră preliminară nu antamează fondul cauzei în vederea stabilirii vinovăției în sens procesual, ci desfășoară o activitate strict de verificare a legalității. Astfel, prin prisma atribuțiilor concrete desfășurate în exercitarea celor două funcții, nu se poate susține că prin activitatea de verificare a legalității judecătorul se antepunț. De asemenea, considerăm că soluția cuprinsă în art. 341 alin. (7) pct. 2 lit. c) N.C.proc.pen. este contrară principiului separării funcțiilor judiciare prin prisma faptului că prin admiterea plângerii și dispunerea începerii judecării, judecătorul de cameră preliminară exercită funcția de urmărire penală, trimiterea în judecată fiind atributul exclusiv al procurorului, ca principal organ de urmărire penală. În desfășurarea acestei activități, judecătorul de cameră preliminară se pronunță și asupra temeiniciei dispoziției de netrimite în judecată, ceea ce presupune analiza fondului cauzei. Acesta este și motivul pentru care s-a prevăzut, în acest caz particular, incompatibilitatea judecătorului de cameră preliminară de a exercita în aceeași cauză și funcția de judecată. Și exemplele pot continua.

Legiuitorul nostru s-a rezumat la a declara, la nivel general, prin dispozițiile art. 3 alin. (3) N.C. proc.pen., că exercitarea unei funcții judiciare este incompatibilă cu exercitarea unei alte funcții judiciare în același proces, de către același organ judiciar, fără să prevadă care este sancțiunea procesuală care intervine în cazul încălcării acestei interdicții exprese a legii. Din această interdicție a legii desprindem ideea că în cadrul aceluiași proces penal este interzisă cumularea funcției de dispoziție asupra drepturilor și libertăților fundamentale ale persoanei în cursul urmăririi penale cu cea de

²⁵ Legea nr. 135/2010 privind Codul de procedură penală, publicată în Monitorul Oficial al României nr. 486 din 15 iulie 2010, astfel cum a fost modificată prin O.U.G. nr. 3/2014 pentru luarea unor măsuri de implementare necesare aplicării Legii nr. 135/2010 și pentru implementarea altor acte normative (M. Of. nr. 98 din 7 februarie 2014).

judecată. Putem, astfel, să observăm că în ceea ce privește separarea dintre aceste două funcții judiciare, legiuitorul român a consacrat teoria tiraniei aparențelor, nefiind permisă nicio situație de excepție. Dacă legiuitorul a considerat că judecătorul de drepturi și libertăți nu poate judeca în fond (cel mai probabil pentru motivul că, în activitatea sa, acesta ar provoca o evaluare anticipată a vinovăției celui acuzat), de ce a prevăzut pentru judecătorul de cameră preliminară sau pentru instanța de fond posibilitatea de a se pronunța asupra măsurilor preventive? Acești judecători, în îndeplinirea atribuției de a se pronunța asupra măsurilor preventive, nu dau o soluție prin care anticipează vinovăția celui acuzat?

Observăm că, în ceea ce privește N.C.proc.pen., legiuitorul a practicat confuzia funcțiilor judiciare. Astfel, dacă analizăm două câte două funcțiile judiciare din sistemul procesual penal român, vom vedea că pentru unele ipoteze a fost consacrată teoria atenuată a separației funcțiilor judiciare, iar pentru restul ipotezelor a fost adoptată teoria tiraniei aparențelor. Sistemul separatist a fost consacrat în ceea ce privește: 1.)separarea funcției de dispoziție asupra drepturilor fundamentale în cursul urmăririi penale și cea de judecată, 2.)separarea funcției de verificare a legalității trimiterii ori netrimiterii în judecată și cea de dispoziție asupra drepturilor fundamentale în cursul urmăririi penale și 3.)separarea funcției de urmărire penală și cea de judecată.

Sistemul atenuat a fost consacrat, în primul rând, în ceea ce privește separarea funcției de verificare a legalității trimiterii sau netrimiterii în judecată de cea de judecată, întrucât, așa cum arătam și mai sus, în aceeași cauză judecătorul de cameră preliminară va fi și judecător de fond. În al doilea rând, acest sistem este prevăzut și pentru separarea dintre funcția de urmărire penală și cea de verificare a legalității trimiterii ori netrimiterii în judecată, întrucât, potrivit art. 341 alin. (7) pct. 2 lit. c) N.C.proc.pen., prin admiterea plângerii și dispunerea începerii judecării, judecătorul de cameră preliminară exercită funcția de urmărire penală, trimiterea în judecată fiind atributul exclusiv al procurorului. Un alt exemplu de cumul între aceste două funcții judiciare este reprezentat de art. 335 alin. (4) N.C.proc.pen., în care se prevede obligativitatea confirmării redeschiderii urmăririi penale de către judecătorul de cameră preliminară. Nu în ultimul rând, concepția atenuată asupra principiului este consacrată și în ceea ce privește separarea funcției de urmărire penală de cea de dispoziție asupra drepturilor fundamentale în cursul urmăririi penale, reținerea (măsură preventivă privativă de libertate), putând fi dispusă și de către procuror sau organele de cercetare penală (exponenți ai funcției judiciare de urmărire penală).

Astfel, ceea ce propunem este o atentă studiere din partea legiuitorului român a legislației franceze în materie. În primul rând, considerăm că o abordare unitară a separației este de preferat, în detrimentul uneia selective. Prin adoptarea unui sistem de tip separatist în ceea ce privește separarea funcțiilor judiciare, legiuitorul se pune la adăpost față de o posibilă revenire a Curții Europene la interpretarea restrictivă a art. 6 par. 1 din Convenție, prin care simpla cumulare a funcțiilor judiciare, independent de orice alte elemente obiective, duce la încălcarea dreptului la un proces echitabil. Pe lângă această siguranță în fața condamnărilor la instanța europeană, modelarea separării funcțiilor judiciare după exemplul sistemului francez poate conduce la creșterea încrederii publicului larg în imparțialitatea organelor judiciare și, implicit, în îndeplinirea actului de justiție penală. Conștienți fiind de faptul că o trecere la modelul de inspirație francez ar presupune în mod implicit și o reșezare a competențelor organelor judiciare, dar și o modificare a organizării judiciare în materie penală, propunem o abordare mai realistă. Pentru a putea aplica corect conceptul de imparțialitate funcțională, considerăm că cea mai bună abordare în materie ar presupune recurgerea la teoria restrictivă de interpretare a separației funcțiilor judiciare, dar cu luarea în calcul a unui element obiectiv: intervenția personală anterioară în aceeași cauză a organului judiciar. În acest caz, nu este necesară o specializare a organelor judiciare, magistrații-judecători din cadrul aceleiași instanțe putând fi și judecători de drepturi și libertăți, și judecători de cameră preliminară, dar și judecători de fond, dar NU în aceeași cauză penală. Practic, ori de câte ori s-ar dispune o măsură sau s-ar efectua un act ce presupune

încălcarea separației funcțiilor judiciare, organul judiciar care a dispus măsura sau a efectuat actul, va deveni incompatibil să mai desfășoare alte activități procesuale în cauza respectivă.

Bibliografie:

1. Vincent Berger, *Jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului*, ediția a 3-a (în limba română), Ed. IRDO, București, 2001.
2. Radu Chiriță, *Dreptul la un proces echitabil*, Ed. Universul Juridic, București, 2008.
3. Mircea Damaschin, *Dreptul la un proces echitabil în materie penală*, Ed. Universul Juridic, București, 2009.
4. Gheorghică Mateuț, *Tratat de procedură penală. Partea generală*, vol. I, Ed. C. H. Beck, București, 2007.
5. Jean Pradel, *Procédure pénale*, 16e édition, Éditions Cujas, Paris, 2011.
6. Mihail Udroi, Ovidiu Predescu, *Protecția europeană a drepturilor omului și procesul penal român. Tratat*, Ed. C. H. Beck, București, 2008.
7. Andrei Zarafiu, *Procedură penală*, Ed. C. H. Beck, București, 2013.
8. Gheorghică Mateuț, *Necesitatea recunoașterii separației funcțiilor judiciare ca principiu director al procedurilor penale, în lumina Convenției europene și a recentelor modificări ale Codului de procedură penală*, *Dreptul nr. 9/2004*.
9. Andrei Zarafiu, *Despre separarea funcțiilor judiciare. Consecințe. Impedimente. Remedii*, *Analele Universității din București – Supliment 2014*.
10. *Legea nr. 135/2010 privind Codul de procedură penală*, publicată în *Monitorul Oficial al României nr. 486 din 15 iulie 2010*, astfel cum a fost modificată prin *O.U.G. nr. 3/2014 pentru luarea unor măsuri de implementare necesare aplicării Legii nr. 135/2010 și pentru implementarea altor acte normative (M. Of. nr. 98 din 7 februarie 2014)*.
11. Site-ul oficial al Curții Europene a Drepturilor Omului – www.echr.coe.int/ (accesat ultima oară în data de 18.02.2015, ora 17:02).
12. Baza de date oficială a hotărârilor Curții Europene a Drepturilor Omului – <http://hudoc.echr.coe.int/> (accesat ultima oară în data de 18.02.2015, ora 17:02).